

Dr Aldona Małycka, <https://orcid.org/0000-0002-2859-2146>

*Institut Nauk Pedagogicznych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie*

O pożytkach dialogu międzypokoleniowego w rodzinie i społeczeństwie

On benefits of intergenerational dialogue in the family and society

doi: 10.34766/fetr.v42i2.260

Abstrakt: W ramach niniejszego opracowania podjęto rozważania nad rolą i znaczeniem procesu porozumiewania się przedstawicieli najstarszego i najmłodszego pokolenia. Sprawność w tym zakresie przekłada się na częstotliwość, a także efektywność wspólnych działań, „obyście ze sobą” czyni wzajemny obraz bardziej prawdziwym i odpornym na stereotypy. Przyjęto, że podstawą i najlepszą drogą do budowania relacji i wzajemnego zrozumienia między pokoleniami jest dialog.

Słowa kluczowe: dialog międzypokoleniowy, proces porozumiewania się, relacje interpersonalne

Abstract: The present paper discusses the role and significance of the process of communication between the elderly and the young. Competence in this respect translates into frequency and effectiveness of joint actions, “familiarity with each other” makes mutual perception truer and more resistant to stereotypes. Dialogue is assumed to be the basis for and the best way towards building a relation and mutual understanding between generations.

Keywords: intergenerational dialogue, communication process, interpersonal relations

Wprowadzenie

W życiu człowieka wyróżnia się czas dzieciństwa, dorastania, wczesnej, średniej i późnej dorosłości. W każdym z tych okresów może on zmagać się z innymi problemami, a na znaczeniu zyskują odmienne zadania przynoszące ze sobą szansę na rozwój (Brzezińska, 2005, s. 9 i nast.). Zakłada się przy tym, że osobowy wzrost człowieka trwa przez całe jego życie (Dubas, 2002, s. 15; Łukaszewski, 1984, s. 375-376), choć na każdym z etapów przyjmuje zróżnicowaną postać. Ludzie żyją wśród innych ludzi, dzięki którym zaspokajają swoje potrzeby, zaś każde pokolenie uczy się w sposób całkowicie naturalny, czegoś ważnego dla siebie, zarówno od tych młodszych, jak i starszych. Ludzkie losy splatają się ze sobą w wielu różnych sytuacjach, jednak częściej ma to miejsce na gruncie prywatnym, niż publicznym (Brzezińska, 2013, s. 8). W trakcie tych spotkań szczególnego znaczenia nabiera sposób komunikowania się, który pozwala mówić o sobie i dowiadywać się o tym, co ważne jest dla rozmówcy.

W ramach niniejszego opracowania podjęto rozważania nad rolą i znaczeniem procesu porozumiewania się przedstawicieli najstarszego i najmłodszego pokolenia.

Sprawność w tym zakresie przekłada się na częstotliwość, a także efektywność wspólnych działań, z kolei „obycie ze sobą” czyni wzajemny obraz bardziej prawdziwym i odpornym na stereotypy. Przyjęto, że podstawą i najlepszą drogą do budowania relacji i wzajemnego zrozumienia między pokoleniami jest dialog.

Dialog międzypokoleniowy dokonuje się pomiędzy ludźmi w różnym wieku, których doświadczenia życiowe, wiedza i umiejętności są odmienne. Te różnice mogą zostać efektywnie zagospodarowane, choć mogą także przyczynić się do szeregu nieporozumień. Trzeba o tym pamiętać, tym bardziej, że dodatkowym źródłem napięcia w tych relacjach może być niedostatek wiedzy na temat przebiegu życia drugiej osoby, a także zwyczajny brak cierpliwości i otwartości na zmiany (Brzezińska, 2013, s. 9; Erikson, 2004).

Porozumienie przedstawicieli różnych grup wiekowych, choć jest możliwe i pożądane, to jednak bywa trudne, a droga do jego osiągnięcia nierzadko wyboista. Reprezentanci każdego, żyjącego obok siebie pokolenia mają do spełnienia inną rolę. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na znaczenie najstarszego pokolenia w przekazie istotnych, ogólnoludzkich wartości, wzmacniania relacji pomiędzy członkami rodziny. Wskazuje się na ważność wspierającej obecności dziadków w sytuacjach trudnych, takich jak np. rozpad rodziny (Napura, 2019, s. 106). Podkreśla się również znaczenie więzi łączących seniorów z ich dorosłymi dziećmi, gdyż ich stosunek wobec starszych wiekiem rodziców zazwyczaj oddziałuje na ustosunkowanie wnuków wobec dziadków (Czerniawska, 2000; Kałużny, 2014, s. 51; Kozubowska, 2011, s. 93; Sendyk, 2010, s. 152; Wawrzyniak, 2012, s. 150-153). O ludziach starych mówi się i pisze inaczej niż o ludziach młodych, co w pewnym sensie jest zrozumiałe, bo inne zadania mają oni do spełnienia. Jednak nie może umknąć uwadze, że zbyt często pomija się potencjał, który tkwi właśnie w tych najstarszych członkach społeczeństwa, traktuje się ich protekcyjnie i z przymrużeniem oka. Tymczasem, jak podkreśla Jan Paweł II to właśnie: „ludzie starsi dzięki swej dojrzałości i doświadczeniu mogą udzielać młodym rad i cennych pouczeń. Kruchość ludzkiego istnienia, w sposób najbardziej wyrazisty ujawnia się w starszym wieku, staje się w tej perspektywie przypomnieniem o wzajemnej zależności i nieodzownej solidarności między różnymi pokoleniami, jako że każdy człowiek potrzebuje innych i wzbogaca się dzięki darom i charyzmatom wszystkich¹” (por. także: Opiela, 2015, s. 45).

1. O istocie dialogu

Dialog można prowadzić z drugim człowiekiem, ale także z Bogiem, czy samym sobą (Grzybowski, 1997, s. 15). W ścisłym znaczeniu ma on charakter interpersonalny (Molesztak, 2008, s. 78), dotyczy pozytywnej komunikacji międzyludzkiej. Dialog zazwyczaj określany

¹ Jan Paweł II, List Ojca Świętego Do moich Braci i Sióstr - ludzi w podeszłym wieku, Watykan, dnia 1 października 1999.

jest jako rozmowa, wymiana myśli, która wyznacza jakość relacji i stosunki łączące ludzi za pomocą słów, ale jest czymś więcej, niż tylko ich sumą (Karmolińska-Jagodzik, 2016, s. 47), dla swojej istoty potrzebuje on ujawnienia przez rozmówców szczerego pragnienia zrozumienia siebie nawzajem oraz zaistnienia tego zrozumienia (Filipowicz, 2019, s. 54). Jego konieczną przesłanką jest podmiotowa obecność osób, ponieważ opiera się na relacyjnej strukturze bytu ludzkiego i jest formą uobecniania i spotkania (Milerski, 2010, s.157). Jest to także najbardziej dojrzała forma kontaktu między ludźmi (Koc-Seniuch, 2003, s. 690). Podstawą dla relacji dialogicznej jest „człowiek z człowiekiem”, co oznacza, że staje się on osobą dzięki spotkaniu z inną osobą. W relacji tej jest jednocześnie wybranym i dokonującym wyboru, a także działającym i doznającym skutków działania innego (Buber, 1992, s. 45). Celem takiej komunikacji jest wzajemne zrozumienie, które prowadzi do zbliżenia i współdziałania (Braun-Gałkowska, 2010, s. 161), poczucia spokrewnienia duchowego (Milerski, 2010, s. 157). Dla istoty dialogu ważne jest to, że każda ze stron doświadcza tej drugiej w poczuciu swej autonomii i odrębności osobowej. Podmiot spotyka się z drugim człowiekiem i poznaje jego szczególność z własnej perspektywy. Jest to proces wzajemny, dostępny każdemu z uczestników dialogu (Baniak, 2003, s. 178).

Dialog rozważany bywa na różnych polach. Jak zauważa Mikołaj Winiarski (2015) można go ujmować w ramach: społeczno-przestrzennych (od skali mikro do skali globalnej - ogólnościowej), czasowych (aktualnie, w czasie przeszłym i przyszłym), ze względu na liczebność i charakter uczestników (dialog wewnętrzny i z innymi osobami, dziełami sztuki, czy zjawiskami przyrody), specyfikę relacji (werbalny, niewerbalny, bezpośredni i pośredni), ale także zakładane i realizowane w nim funkcję (np. komunikowania się, integracji, poznania, czy socjalizacji), formy relacji (dokonującej się w ramach rozmowy zwykłej, dyskusji, mediacji, czy współdziałania) oraz swoistości organizacyjno-socjotechnicznej (metody, procesu, czy postawy społecznej) (tamże, s. 31-32).

Rozpatrywanie dialogu jako metody, procesu i postawy proponuje Janusz Tarnowski (1982, s. 196-213). Metoda dialogu odnosi się do sposobu komunikacji, w ramach której podmioty dążą do wzajemnego zrozumienia i współdziałania. Proces dialogu zmierza w kierunku porozumienia się jego uczestników, dokonuje się wtedy, gdy stopniowo dochodzi do zbliżenia ich punktów widzenia. Natomiast postawa dialogowa zawiera w sobie rozumiejące i otwarte ustosunkowanie do otoczenia, któremu towarzyszy nastawienie na zbliżenie się i współdziałanie (Nowak, 2010, s. 91).

Wśród fundamentalnych cech dialogu wymieniane są: pierwszeństwo osoby przed przedmiotem dialogu i jego celem, dobrowolność i równoprawny udział każdej ze stron, respektowanie autonomii partnera, wzajemność i szacunek, powstrzymanie się od stereotypów i uprzedzeń oraz przyjęcie założenia o dobrej woli, autentyczności i szczerości każdej ze stron w nim uczestniczących (Piotrowski, 2014, s. 31).

Relacje dialogiczne mają szczególne znaczenie dla funkcjonowania jednostek, ale także całych społeczeństw. Jak pisze Marian Nowak (2010) dialog jest konieczny wszędzie tam, gdzie chodzi o kształtowanie autentycznej wspólnoty. Wypracowanie płaszczyzny dla zaistnienia dialogu społecznego wymaga uwzględnienia różnych punktów widzenia oraz odbycia wielu debat, które toczony są w ramach całej społeczności (tamże, s. 88).

Na gruncie prowadzonych tu rozważań szczególnie interesujący jest ten dialog, który toczy się pomiędzy przedstawicielami różnych pokoleń i nazywany jest dialogiem międzypokoleniowym. Przyjąć można, że jego zasadniczym celem jest integracja, a fundamentalną wartością jedność w różnorodności.

2. Pokolenia

Podjmując próbę wyjaśnienia kategorii pokolenia Piotr Szukalski przedstawia różne możliwości jej ujęcia. Pierwsze z nich odnosi się do więzi i ról rodzinnych jednostek. Wówczas pokoleniem jest ogół osób spokrewnionych ze sobą i posiadających wspólnego przodka o tym samym dla wszystkich statusie rodzinnym (np. ojciec, babka). Drugie podejście (typowe dla polityki społecznej) uwzględnia przede wszystkim (potencjalną) aktywność zawodową, wyodrębniając osoby w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym lub uprawnienia socjalne przypisane jednostkom w danej grupie wieku (np. wiek obowiązkowego pobierania nauki). Kolejne (demograficzne i ekonomiczne) ujmują pokolenie jako grupę osób w zbliżonym wieku tj. urodzonych w tym samym okresie. W ramach tych trzech podejść termin pokolenie odnosi się do grup wyodrębnionych z punktu widzenia wieku: społecznego (role społeczne i status jednostki), ekonomicznego (aktywność zawodowa) lub socjalnego (prawa i obowiązki wynikające z wieku) i kalendarzowego (chronologicznego) (Szukalski, 2012, s. 1-2).

W literaturze zwraca się uwagę na społeczno-kulturowe i historyczne kryteria wyróżnienia pokoleń (Lüscher, Hoff, Viry & Widmer, Sánchez, i inni, 2016, s. 131). Ich wydzielenie wynika z wpływu jakiegoś znaczącego doświadczenia (np. wojny, czy kryzysu gospodarczego) (Szukalski, 2012, s. 2). Podkreśla się wówczas, że pokolenie wyodrębnia się dzięki możliwości świadomego przeżycia tych samych wydarzeń społeczno-historycznych. Przyjmuje się, że osoby z tego samego pokolenia charakteryzują podobne motywy, postawy i hierarchie wartości. Wobec tego pokolenia nie są jedynie kategoriami biologicznymi ustalonymi na podstawie kryterium wieku, ale są także rezultatem procesów społecznych i historycznych. Zmiany w obrębie pokoleń oddziałują na całe społeczeństwo. Jeśli są one przyspieszone i dynamiczne, to szybciej zmienia się społeczeństwo, a tym samym środowisko społeczno-kulturowe i technologiczne (Wiśniewska, 2017, s. 36).

Różnice międzypokoleniowe mogą być zatem wywołane przez doświadczenia graniczne, jak również zmiany w życiu i historii społecznej. Dotyczą one odmienności

w zakresie odczuwania, myślenia, posiadanej wiedzy i sposobów działania. Tło różnic międzypokoleniowych jest kształtowane przez dominujące powszechnie cechy wspólnej przynależności do danego społeczeństwa i jego historii. Różnice międzypokoleniowe mogą być dostrzegane zarówno między jednostkami, jak i między grupami pokoleniowymi i sprowadzają się do „wspólnoty podzielanych przeżyć i doświadczeń” (Lüscher, Hoff, Viry & Widmer, Sánchez, i inni, 2016, s. 134).

Doświadczane przemiany społeczno-kulturowe oddziałują na relacje międzypokoleniowe, są one teraz znacznie bardziej złożone i problematyczne. Zmieniają się role jakie mają do spełnienia przedstawiciele różnych pokoleń w wielu zakresach życia społecznego i kulturowego. Młodzi zyskują na znaczeniu, zaś atrakcyjność starszych w zakresie przekazu jedynie słusznych prawd słabnie. Młodzi stają wobec licznych dylematów, rodzi to zapotrzebowanie na wskazówki umożliwiające najlepszy wybór. Jednak pokolenie starszych nie zawsze potrafi skutecznie rozwiązać pojawiające się problemy, a tym samym nie może przekazywać młodym wytycznych jak to czynić. Doświadczenia zdobyte przez starszych w przeszłości tracą w chwili obecnej na znaczeniu, często okazują się zwyczajnie nieprzydatne. Powoduje to narastającą izolację pomiędzy pokoleniami, a także zmniejsza skuteczność tradycyjnie rozumianych oddziaływań wychowawczych (Rumianowska, 2013, s. 253).

Teraźniejszość cechuje wzrastająca a nierzadko dominująca rola młodych w niektórych obszarach życia społecznego, kulturowego i ekonomicznego. Młode pokolenie uzyskało pozycję ekspertów w dziedzinach takich jak np. nowe media, moda, czas wolny, konsumpcja oraz technika (Wiśniewska, 2017, s. 28).

Pokolenie starszych musi się z tymi zmianami zmierzyć, musi też nabrać odwagi, by czerpać z nowoczesnej wiedzy młodszych pokoleń. Nauczyć się słuchać wyjaśnień, a także stawiać pytania, w zakresie niezrozumiałych, bo zupełnie nowych kwestii. Wejście w rolę ucznia, pozwoli im lepiej zrozumieć trudności doznawane w wielu sytuacjach przez młodych.

3. Dialog międzypokoleniowy

Dokonujące się od kilku już dekad przemiany demograficzne przyniosły ze sobą szansę na wspólną egzystencję różnych, nawet tych bardzo od siebie oddalonych pokoleń, ale tym samym postawiły wyzwanie dotyczące organizowania procesu skutecznego porozumienia się ich przedstawicieli (Szukalski, 2012, s. 1). Szczególne efekty może przynieść dialog, rozumiany jako stała, zaangażowana i równoprawna aktywność komunikacyjna przedstawicieli każdej generacji.

Dialog międzypokoleniowy jest rodzajem dialogu środowiskowego. To w jaki sposób on przebiega zależy od: sposobu życia i funkcjonowania pewnej grupy społecznej czy całej

społeczności, poziomu kultury stosunków międzyludzkich, poszukiwania skutecznych rozwiązań problemów lokalnych i wspólnego ich realizowania, podejmowania współpracy w różnych sferach życia społecznego, wysokiego wartościowania kontaktów, więzi społecznych i komunikacji międzyludzkiej. Wpisuje się on także w styl życia gwarantujący ustawiczny rozwój indywidualny i zbiorowy (Winiarski, 2015, s. 40).

Relacje dialogiczne wydają się być esencją spotkania pokoleń. Uruchamiane są one nie tylko ze względu na potrzebę przekazu ze strony pokolenia starszych, ale także z racji stawiania przez młodych pytań i poszukiwania na nie odpowiedzi (Karmolińska-Jagodzik, 2016, s. 50). Badacze zajmujący się problematyką dialogu międzypokoleniowego zwracają uwagę, że powinien on odnosić się przede wszystkim do konkretnych, codziennych potrzeb poszczególnych grup pokoleniowych; tematów mających pewien ładunek emocjonalny ze względu na ich historyczny lub aktualny kontekst i być realizowany podczas zabawy lub/i poprzez wspólną naukę (Hoff, 2013, s. 47).

Jednak budowanie międzypokoleniowego porozumienia napotkać może pewne utrudnienia, ograniczenia i przeszkody. Wymienia się wśród nich: negatywne podejście młodych do tradycji oraz przekonanie o kolizji pomiędzy tożsamością narodową i europejską, a także identyfikowanie się zwłaszcza z tą drugą; niską kulturę dialogu w skali całego społeczeństwa a co się z tym wiąże skromną bazę komunikacji; poza tym dominację postawy konfrontacyjnej, której towarzyszy brak umiejętności krytykowania w sposób konstruktywny, w oparciu o argumenty i jednocześnie w zakresie odbioru jakiegokolwiek krytyki (Hoff, 2013, s. 54). Wśród działań ograniczających te negatywne wpływy i ułatwiających organizację terenu dialogu międzypokoleniowego wskazywane są zatem: udostępnianie i upowszechnianie przykładów skutecznie prowadzonego dialogu, propagowanie tej formy komunikacji i jej wysokie wartościowanie, a także pozytywny przekaz dorobku kultury ludowej i regionalnej oraz nauczanie już od najmłodszych lat skutecznych technik nawiązywania kontaktów i rozwiązywania sporów (Hoff, 2013, s. 55). Przyjąć należy, że umiejętności te przełożą się na wzrost poziomu społecznej sprawności w zakresie skutecznego komunikowania się.

Budowanie płaszczyzny, na której prowadzony może być dialog między pokoleniami jest szczególnie ważne z tego powodu, że przyczynia się do integracji społecznej, daje szansę na osiągnięcie solidarności międzypokoleniowej, czyli uwewnętrznienie poczucia odpowiedzialności społecznej za opiekę i ochronę wszystkich jego członków. Jest to rodzaj niepisanej, ale cały czas obowiązującej i uznanej umowy między generacjami, którą charakteryzuje: akceptacja siebie nawzajem i swojej obecności w przestrzeni publicznej; wzajemne poznawanie potrzeb i oczekiwań; dążenie do zrozumienia siebie nawzajem; założenie o osiągnięciu korzyści dla wszystkich oraz wzajemność (Wiśniewska, 2017, s. 37-38).

Wyróżnia się dwa zasadnicze wymiary dialogu międzypokoleniowego tj. prywatny (dotyczący życia rodzinnego) i publiczny (realizowany w życiu społecznym) (Wiśniewska,

2017, s. 40). W obrębie każdego z nich zakłada się wykorzystanie zarówno potencjału seniorów, czyli ich: mądrości życiowej, zdolności kulturowych i społecznych, zwłaszcza w zakresie życia rodzinnego, jak i rezerwuaru najmłodszych członków społeczeństwa, z ich potrzebą kontestacji, poszukiwania i kreatywności. Te dwa punkty widzenia dają szansę na najpełniejsze zgłębienie i zarazem wyjaśnienie rzeczywistości, która nie jest ani bardziej stara, ani bardziej młoda, lecz jest zróżnicowana i takie też są jej wymagania.

3.1. Dialog międzypokoleniowy w rodzinie

Rodzina to zasadnicze i najbardziej podstawowe środowisko życia człowieka. Większość ludzi właśnie w rodzinie dorasta i doświadcza licznych przeżyć na różnych etapach swojej biografii. Tutaj zostaje człowiekowi przekazany pierwszy obraz świata, normy, wartości i zasady współżycia społecznego (Rumianowska, 2013, s. 249-250). W rodzinie dokonuje się zakorzenienie jednostki w historii pewnej grupy, to co przynoszą ze sobą następne pokolenia odnosi się do tego, co istniało wcześniej i co stanowi dorobek poprzednich pokoleń. Pomost pomiędzy przeszłością a teraźniejszością budują zazwyczaj seniorzy, najstarsi członkowie rodziny. To właśnie te osoby przekazują wiedzę o historii rodziny, uroczystościach rodzinnych i tradycji narodowej. Stają się strażnikami transmisji kulturowej, nierzadko to właśnie dzięki nim kształtuje się tożsamość kulturowa młodego pokolenia (Borowik, 2014, s. 89).

Rodzina uczy swoich członków także sposobów komunikowania się społecznego, dotyczy to zarówno języka werbalnego, jak i przekazów niewerbalnych. W rodzinie w stopniu najpełniejszym realizują się podstawy edukacji do dialogu (Horbowski, 2006, s. 46), ponieważ wchodzenie z dzieckiem od najmłodszych lat w dialog, uczy je prawidłowych relacji z innymi i przyjęcia postawy otwartości, tak aby mogło ono w przyszłości budować swoje relacje z ludźmi w taki właśnie sposób. Człowiek nie jest przecież w stanie żyć i rozwijać się prawidłowo bez drugiego człowieka (Buczek, 2011, s. 61). Dialog jest tak ważny, ponieważ oddziałuje na jakość relacji, buduje atmosferę emocjonalnej bliskości. Daje też podstawę dla organizowania oddziaływań wychowawczych, przyczynia się do poczucia bezpieczeństwa i autentycznego zaangażowania u każdego z jego uczestników (Gwiazdowska-Stańczak, 2015, s. 26-27). Jak zauważa Maria Braun-Gałkowska „prawidłowa komunikacja rodzinna zwiększa spójność tej grupy, umożliwia załatwianie spraw bieżących, unikanie niepotrzebnych konfliktów, zapewnia efektywny przekaz wartości i zwiększa bliskość pomiędzy jej członkami, a zarazem stanowi wzór porozumiewania się dla dzieci” (2010, s. 161-162). W rodzinie komunikacja jest specyficzna. Jest ona ciągła, intensywna, a jej efekty są widoczne dla każdego członka rodziny. Poza tym, o ile w przypadku komunikacji poza rodziną jednostka może w sposób w miarę dowolny wybierać osoby, z którymi się komunikuje, o tyle w przypadku rodziny relacje są narzucone.

Pociąga to za sobą konieczność dostosowywania się do reguł jej funkcjonowania. To, jakie relacje przyjmują dorosłe osoby z członkami rodziny stanowi efekt wcześniej realizowanych procesów komunikacyjnych. Spodziewać się można, że zdrowe systemy rodzinne generować będą prawidłowe relacje poszczególnych członków w ich dorosłym funkcjonowaniu. Komunikacja pomiędzy poszczególnymi członkami systemu rodzinnego, wyznacza styl relacji międzypokoleniowych i jednocześnie jest jego wynikiem (Karmolińska-Jagodzik, 2012, s. 198-199).

W swoim życiu każdy człowiek musi zmierzyć się z szeregiem wyzwań, wciela się on w różne role, wykonuje zadania stawiane przed nim przez otoczenie. Będąc członkiem określonego środowiska, podporządkowuje się prawom w nim obowiązującym, podejmuje powierzone mu zadania. Przechodząc przez kolejne fazy rozwoju społecznego, zgodnie z „planem” całościowych powinności, najpierw w rodzinie pochodzenia występuje w roli dziecka, w dalszej kolejności najczęściej podejmuje się roli małżonka i rodzica – w rodzinie prokreacji, a w końcu wciela się w rolę babci lub dziadka (Kałużny, 2014, s. 49). Jednak o ile w role małżeńskie, czy rodzicielskie zwykle wchodzi się w sposób dobrowolny, o tyle roli babci i dziadka nie podejmuje się z własnego wyboru, ale raczej stają się one udziałem osób starszych w wyniku rozwoju rodziny. Wejście w tę rolę zapoczątkowuje też ważną relację przywiązania pomiędzy dziadkami i wnukami (Sendyk, 2010, s. 151-152). Kontakty między nimi mają duże znaczenie dla każdej ze stron, ponieważ pokolenia starsze i młodsze mogą przekazywać sobie wzajemnie wiele wartości. Przyjmuje się, że starsi ludzie widzą w swoich dzieciach i wnukach przedłużenie własnej egzystencji i kontynuację dorobku własnego życia. Bliskość fizyczna i uczuciowa z nimi daje im zarówno emocjonalną satysfakcję, jak i możliwość powrotu we wspomnieniach do przeżytych już etapów życia. Kontakty te zaspokajają wiele potrzeb osób starszych, ale wpływają też istotnie na uczuciowy, społeczny i poznawczy rozwój wnuków (tamże, s. 153-155).

Senior jest w wielu przypadkach niezastąpionym opiekunem swoich wnuków. Systematyczne kontakty dziadków z wnukami tworzą między nimi silną więź emocjonalną, są świadectwem międzypokoleniowej przyjaźni (Kałużny, 2014, s. 53). Harmonijne współżycie dziadków i wnuków jest źródłem satysfakcji dla każdej z grup. Dzieci zyskują odczucie dodatkowego zaopiekowania, a także wsparcie w dorastaniu, zaspokojenie potrzeb poznawczych, a przede wszystkim poczucie bezpieczeństwa. Kontakty wnuków z dziadkami to także możliwość uczenia się starości i jej zrozumienia. Natomiast dziadkowie czerpią satysfakcję z pełnionych ról rodzinnych, mają możliwość zaspokojenia potrzeb: znaczenia, uznania, bycia potrzebnym i przynależności (więzi społecznych) (Wawrzyniak, 2012, s. 150-153).

Pomiędzy babciami i dziadkami a wnukami pojawia się możliwość na prowadzenie dialogu wychowawczego. Czasami rozumieją się oni i dogadują lepiej, niż dzieci z rodzicami. To porozumienie przyczynia się do kształtowania wartości, właściwych postaw,

odnajdywania przez każdą ze stron sensu życia. Dialog wychowawczy, o którym tutaj mowa zakłada pierwszeństwo słuchania przed mówieniem; rozumienia przed osądzaniem oraz dzielenia się sobą (swoim doświadczeniem) przed dyskutowaniem, wymaga także delikatności i wrażliwości. Ten dialog to proces, w którym człowiek mówi o sobie i akceptuje siebie, pomaga drugiemu człowiekowi, a także podejmuje refleksję nad działaniem własnym i wspólnym (Kądziołka, 2013, s. 74), co ważne przebiega on spontanicznie i przynosi ze sobą szansę na zrozumienie odrębności osób i nawiązanie emocjonalnego kontaktu (Kądziołka, 2012, s. 379-420).

Dialog prowadzi się dobrze tam, gdzie widoczna jest naturalna więź miłości, oddanie i zainteresowanie, rozwijają się jego niezbędne elementy tj. odpowiedzialność, nasycenie emocjonalne i uczuciowość, empatia, uznanie równości stron i ich prawa do bycia niedoskonałym. Dziecko przesiąka atmosferą budowaną przez te czynniki, na których podstawie rozwija się dialog (Kamińska, 2014, s. 106-108). Taka komunikacja relacyjna wewnątrz rodziny daje szansę na uzyskanie większego zrozumienia i porozumienia międzypokoleniowego. Jej istotą jest to, że zarówno nadawca, jak i odbiorca są skoncentrowani na przedmiocie komunikacji i na tym, co robią razem (Karmolińska-Jagodzik, 2012, s. 202) oraz co ich łączy.

3.2. Dialog międzypokoleniowy w wymiarze społecznym

Relacje międzypokoleniowe najczęściej dokonują się w rodzinie, gdzie są one naturalne. Trudniej jest natomiast budować trwałe relacje między pokoleniami na gruncie pozarodzinnym. Jednak także w tym zakresie możliwe są pewne, efektywne przedsięwzięcia.

Możliwości budowania więzi międzypokoleniowych odnaleźć można w ramach naturalnych, nieformalnych relacji sąsiedzkich, ale także organizacji pozarządowych, świetlic wiejskich i miejskich, których działanie odnosi się do rozwiązywania wspólnych problemów społeczności lokalnych. Komunikacja między młodymi i starszymi pokoleniami realizować się może w zakresie tworzenia warunków i wspierania inicjatyw organizacji pozarządowych, szkół, instytucji kultury itp. Te kontakty międzypokoleniowe opierać się powinny na partnerstwie, wzajemnym uwzględnianiu możliwości i potrzeb, otwartości na zamianę ról, a także uczenie się od siebie nawzajem (Wiśniewska, 2017, s. 42).

Skuteczność realizowanych projektów międzypokoleniowych jest tym większa, im w większym stopniu ukazują się ich uczestnikom wynikające z nich wzajemne korzyści; pozwala się na ustalenie nowych ról społecznych oraz wychodzi się poza utarte rozwiązania. Wśród warunków efektywności takich przedsięwzięć wskazać też można potrzebę zaangażowania do działań przedstawicieli przynajmniej dwóch pokoleń, niepołączonych więziami rodzinnymi. Spodziewać się można, że takie systematycznie organizowane

spotkania przyczynią się do wzajemnego porozumienia pomiędzy młodymi i starszymi generacjami; podniosą, czy wzmocnią samoocenę obu grup; ale także pomogą w rozwiązywaniu wielu lokalnych problemów. Warto też podkreślić, że autentyczne i efektywne działanie międzypokoleniowe nie może opierać się na poświęceniu, lecz przede wszystkim na wzajemności (Tokarz-Kamińska, 2013, s. 44; Wiśniewska, 2017, s. 43).

Działania międzypokoleniowe mogą przybierać różne formy. Ogólnie można je podzielić na trzy grupy: projekty koncentrujące się na zaspokojeniu potrzeb – pielęgnacyjne oraz pomocowe; projekty związane ze wspólnym spędzaniem czasu wolnego; a także projekty umożliwiające wzajemną edukację, z wykorzystaniem potencjału wnoszonego przez przedstawicieli każdej ze stron (Wnuk, 2013, s. 64). Można podać wiele przykładów działań promujących integrację międzypokoleniową. Przedsięwzięcia te mają charakter informacyjnych, społecznych, czy edukacyjnych. Ich zasięg jest szerszy, albo węższy. Organizowane są one na szczeblu centralnym, ale także regionalnym, czy w ramach mniejszych grup nieformalnych (Łuszczczyńska, 2016, s. 56 i nast.; Małyska, 2015, s. 51 i nast.; Szukalski, 2016, s. 1 i nast.).

Przegląd społecznych inicjatyw międzypokoleniowych wskazuje na istnienie dwóch zasadniczych kierunków w ramach ich realizacji. Z jednej strony jest to włączanie dzieci i młodzieży do wspólnych działań z seniorami, w ramach których dokonuje się przekazywanie młodszym doświadczeń i mądrości życiowej starszych, a także udzielanie pomocy i wsparcia osobom starszym borykającym się z różnymi dysfunkcjami. Z drugiej strony jest to partycypacja we wspólnych projektach np. warsztatach przedstawicieli różnych pokoleń, co ma służyć rozwijaniu ich zainteresowań i nabywaniu nowych umiejętności. Rzadziej dokonuje się bezpośrednie międzypokoleniowe przekazywanie wiedzy i umiejętności, czyli aktywne dwustronne uczenie się pokoleń od siebie (Urbaniak, 2015).

Organizatorzy międzypokoleniowych projektów zwracają uwagę, że efektywne spotkanie przedstawicieli różnych generacji możliwe jest na wielu płaszczyznach. Odbywać się może poprzez wspólne uczestnictwo w kulturze, np. w ramach międzypokoleniowych wydarzeń artystycznych, gdy młodzi i starzy wchodzą w role zarówno twórców, jak i odbiorców szeroko pojmowanej sztuki; przekazywania wiedzy historycznej – własnego kraju, regionu, czy rodziny i upamiętniania ważnych wydarzeń; ale także wspólnego realizowania pasji; w tym budowania relacji mistrzów i uczniów (np. przekazywanie przez seniorów tajników warsztatu pracy młodszym adeptom w dziedzinie rękodzieła); czy spędzania czasu wolnego i rozmów o problemach i dylematach dnia codziennego (Poprawski, 2013, s. 182-184).

Tworzenie płaszczyzny dialogu oraz jego praktyczne wdrożenie w każdej społeczności uwzględniać musi specyfikę jej funkcjonowania, przekonania członków, różnice w zakresie doświadczeń kulturowych i nawyków komunikacyjnych. W wielu

przypadkach zwłaszcza te ostatnie stanowić mogą zarzewie konfliktu międzypokoleniowego (Karmolińska-Jagodzińska, 2012, s. 199; Kochanek, 2017, s. 42), a tutaj chodzi przecież o budowanie porozumienia, ale nie ujednolicenia. Dostrzeżenie, że o tej samej rzeczy można powiedzieć różnie, inaczej, kształtuje otwartość i szacunek dla odmienności i różnorodności. A to z kolei jest podstawą dla zgodnego współistnienia różnych ujęć świata, różnych punktów widzenia.

Podsumowanie

Dialogu człowiek uczy się poprzez wgląd w siebie, najpierw w relacjach z samym sobą, a potem z drugą osobą i wreszcie dochodzi do sztuki dialogowania z innymi (Śliwerski, 2019, s. 27). Wychowanie w duchu dialogu nie należy do zadań łatwych i stawia liczne wymagania, jednak jest potrzebne, bo przyczynia się do rozwoju człowieka. Chodzi tu jednak o dialog prawdziwy, w którym ma miejsce wsłuchanie się w drugą osobę, następuje wymiana przemyśleń na jakiś temat, zaznacza się dążenie do wzajemnego zrozumienia, zbliżenia się i współdziałania. Daje to szansę na odkrywanie siebie nawzajem i poznawanie nowych rzeczywistości (Kądziołka, 2013, s. 71-74).

Jak zauważa Ewa Wiśniewska (2017) dialog stanowi warunek konieczny właściwego interpretowania świata i obopólnego zrozumienia. To także sposób na zapobieganie wielu współczesnym problemom społecznym (tamże, s. 28). Korzyści jakie wynikają z nabycia umiejętności prowadzenia dialogu dotyczą konkretnego człowieka, ale także oddziałują na życie innych. Spotkania i dialog międzypokoleniowy potrzebne są przedstawicielom każdego pokolenia. Częste, zaangażowane i wspólnie realizowane działania sprzyjają nawiązywaniu więzi międzypokoleniowych. Przekłada się to na pozytywne nastawienie wobec ludzi należących do innego pokolenia (Mielczarek, 2013, s. 70).

Przebiegu dialogu nie da się zaplanować, ale można stworzyć warunki mu sprzyjające. Niezbędne są tu klimat akceptacji i bezpieczeństwa, wyzbycie się pozorów i otwarcie na wiedzę drugiego człowieka, równość obu stron i zawiązanie bezpośrednich więzi (Baładynowicz, 2018, s. 146). Kreowanie płaszczyzny dialogu międzypokoleniowego zależy od woli jego potencjalnych uczestników. Dialog jest przecież zawsze dobrowolny i wymaga pełnego zaangażowania. W celu upowszechnienia relacji dialogicznych w społeczeństwie podkreśla się znaczenie rodziny, ale także pozarodzinnych spotkań międzypokoleniowych. Za zasadnością stwarzania okazji do nawiązywania relacji dialogicznych przemawia szereg pożytków, które można dzięki nim osiągnąć. Dialog sprzyja harmonijnemu współżyciu, ułatwia porozumiewanie się, przyczynia się do wytworzenia wspólnego sensu językowego oraz usunięcia ewentualnych nieporozumień werbalnych i rzeczowych, jest miejscem poznania i doświadczenia drugiego człowieka, który staje się źródłem prawdy o nas samych, a jednocześnie służy umocnieniu wartości

ogólnoludzkich i godności człowieka (Bronk, Salamucha, 2010, s. 23-24). Bez wątpienia stwarza szanse na ograniczenie poczucia osamotnienia i wykluczenia osób należących do różnych generacji, zwłaszcza tych najstarszych; pozwala też na podejmowanie aktualnych i ponadczasowych problemów społecznych oraz budowanie u wszystkich uczestników międzypokoleniowych spotkań poczucia niezbędności i przydatności (*Wnioski i zalecenia...*, 2013, s. 81-83).

Dialog jest najlepszą z form komunikowania się ludzkiego, dlatego warto go podejmować, jednak trzeba pamiętać o tym, że jego zniekształcenie, czyli dialog pozorny, powierzchowny jest największym zagrożeniem dla relacji międzyludzkich. Nie daje on szans na wzajemne zrozumienie i porozumienie, a czasami stanowi przykrywkę dla aktów przemocy (Tarnowski, 1978, s. 154).

Bibliografia:

- Baładynowicz, A. (2018). Spotkanie i dialog w procesie resocjalizacji, *Acta Scientifica Academiae Ostroviensis, Sectio A*, 11 (1), 143-166.
- Baniak, J. (2003). Dialog w małżeństwie i rodzinie jako czynnik więzi i trwałości wspólnotowej, *Poznańskie Studia Teologiczne*, 14, 175-212.
- Borowik, J. (2014). Międzypokoleniowy przekaz kulturowy w rodzinach wiejskich województwa podlaskiego, (w:) P. Szukalski (red.), *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, 87-103, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Braun-Gałkowska, M. (2010). Dialog w rodzinie, *Paedagogia Christiana*, 1 (25), 161-173.
- Bronk, A., Salamucha, A. (2010). Dialog jako droga do prawdy o człowieku, *Paedagogia Christiana*, 1/25, 11-32.
- Brzezińska, A.I. (2005). Jak myślimy o rozwoju człowieka?, (w:) A.I. Brzezińska (red.), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*, 5-20, Gdańsk: GWP.
- Brzezińska, A.I. (2013). Dziadkowie, rodzice i dzieci: o relacjach między pokoleniami, *Remedium*, 2(240), 1-3.
- Buber, M. (1992). *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Buczek, W. (2011). Dialog wychowawczy w rodzinie szansą na porozumienie i współpracę, *Zeszyty Formacji Katechetów*, 41 (1), 56-61.
- Czerniawska, O. (2000). *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii*, Łódź: Wydawnictwo AHE.
- Dubas, E. (2002). Drogi rozwojowe starości, *Zeszyty Naukowe WSHE w Łodzi*, 7 (27), 15-22.
- Erikson, E.H. (2004). *Tożsamość a cykl życia*, Poznań: Wydawnictwo ZYSK i S-KA.
- Filipowicz, M. (2019). Dialog w rodzinie w ujęciu chrześcijańskiej koncepcji wychowania, *Nauczyciel i Szkoła*, 69, 49-62.
- Grzybowski, J. (1997). *Wprowadzenie do dialogu*, Kraków: Wyd. M.

- Gwiazdowska-Stańczak, S. (2015). Komunikacja rodzinna w Internecie, (w:) B. Parysiewicz, M. Wyzlic, K. Komsta-Tokarzewska (red.), *Dialog w rodzinie – dobre praktyki*, 25-32, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Hoff, W. (2013). Budowanie dialogu międzypokoleniowego. Wnioski z doświadczeń zagranicznych, (w:) M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera (red.), *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje*, 47-55, *Biuletyn Zasada równego traktowania. Prawo i praktyka*, 10, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Horbowski, A. (2006). Edukacja do dialogu potrzebą społeczną, *Nauczyciel i Szkoła*, 1-2 (30-31), 41-48.
- Kałużny, R. (2014). Międzypokoleniowe uczenie się w refleksyjnym dialogu dziadków i wnuków, (w:) M. Muszyński (red.), *Międzypokoleniowe uczenie się*, 47-55, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Kamińska, A. (2014). Dziecko jako podmiot dialogu w rodzinie, (w:) A. Kamińska, E. Kraus, K. Ślęczka (red.), *Dziecko w relacji dialogu, sytuacja w rodzinie, metoda sokratejska*, 99-111, Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza „Humanitas”.
- Karmolińska-Jagodzik, E. (2012). Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych, *Studia Edukacyjne*, 21, 191-210.
- Karmolińska-Jagodzik, E. (2016). Dialogi w przestrzeni międzygeneracyjnej a jakość relacji młodzież – rodzice, (w:) E. Karmolińska-Jagodzik (red.), *Międzypokoleniowe relacje młodzieży z rodzicami. Wybrane konteksty edukacyjne*, 47-70, Leszno: Wydawnictwo WSH.
- Kądziołka, W. (2012). *Dialog źródłem wychowania w rodzinie*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Kądziołka, W. (2013). Zasady dialogu wychowawczego i ich realizacja w rodzinie, *Zeszyty Formacji Katechetów*, 2, 70-80.
- Kochanek, P. (2017). Komunikacja międzypokoleniowa w polskiej kulturze. Wyniki badań empirycznych, *Dziennikarstwo i Media*, 8, 29-43.
- Koć-Seniuch, G. (2003) Dialog, (w:) T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiki XXI wieku*, 1, 689-690, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Kozubska, A. (2011). Porozumienie między pokoleniami w rodzinie – płaszczyzny rozwoju, (w:) E. Jurczyk-Romanowska, L. Albański (red.), *Wychowanie w rodzinie. Współczesna rodzina w sytuacji zmiany*, 85-96, Jelenia Góra: Wyd. Karkonoskiej Szkoły Wyższej.
- Łukaszewski, W. (1984). *Szanse rozwoju osobowości*, Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza.
- Łuszczynska, M. (2016). Centrum Dialogu Międzypokoleniowego jako inicjatywa budująca kapitał społeczny bez względu na wiek, (w:) Starość w kontekście społecznym i zdrowotnym, *EXLIBRIS Biblioteka Gerontologii Społecznej*, 1 (11), 47-62.
- Małycka, A. (2015). Integracja pokoleń – o znaczeniu inicjatyw propagujących spotkania międzypokoleniowe, (w:) J. Górniewicz, A. Małycka (red.), *Pobrzeżne problemy współczesnej pedagogiki*, 51-77, Olsztyn: Centrum Badań Społecznych UWM.

- Mielczarek, J. (2013). *Czwarty wiek. Potrzeby i metody współdziałania w relacjach międzypokoleniowych*, (w:) M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera (red.), *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje*, 68-75, *Biuletyn Zasada równego traktowania. Prawo i praktyka*, 10, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Milerski, B. (2010). Aksjologia kształcenia w perspektywie pedagogiki dialogu, *Paedagogia Christiana*, 1 (25), 149-159.
- Molesztak, A. (2008). Dialog w rodzinie – perspektywa komunikacji społecznej, (w:) B. Aouil, W.J. Maliszewski (red.), *Media - komunikacja – zdrowie: wyzwania, szanse, zagrożenia*, 75-86, Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Napora, E. (2019). Mediacyjna rola wsparcia od dziadków w związku relacji z matką i relacji z rówieśnikami. Badania adolescentów z rodziny samotnej matki, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 2(38), 105-119.
- Nowak, M. (2010). Dialog w wychowaniu, *Paedagogia Christiana*, 1/25, 85-104.
- Opiela, M. (2015). Jan Paweł II słowem i życiem o starości i posłannictwie osób w podeszłym wieku, *Rozprawy społeczne*, IX, 4, 42-47.
- Ostrowska, U. (2018). Międzypodmiotowa przestrzeń dialogiczna „pomiędzy” z perspektywy aksjologicznej, *Studia z Teorii Wychowania*, IX, 2(23), 9-22.
- Piotrowski, P. (2014). Pseudodialog jako (pseudo)komunikacja w pseudowychowaniu, (w:) J. Górniewicz, E. Borys, M. Stańczak (red.), *Sytuacje i przestrzenie edukacyjne – nowe propozycje odczytania*, 29-42, Olsztyn: Centrum Badań Społecznych UWM.
- Lüscher, K., Hoff, A., ViryG. & Widmer E., Sánchez M., i inni (2016). *Pokolenia, relacje międzypokoleniowe, polityka relacji międzypokoleniowych*, za: <https://philarchive.org/archive/LSCPRM-2>, (pobrano 2.04.2020).
- Poprawski, M. (2013). Międzypokoleniowa transmisja wartości w społeczności lokalnej. Nowe perspektywy dla miejskich polityk kulturalnych, *Studia Kulturoznawcze. Senior i Kultura. O aktywności kulturalnej osób starszych*, (4), 179-198.
- Rumianowska, A. (2013). Konflikty w rodzinie w narracjach młodego pokolenia, *Studia nad rodziną*, 17 (2), 247-276.
- Sendyk, M. (2010). Osoby starsze w roli dziadków, (w:) A. Nowicka (red.), *Wybrane problemy osób starszych*, 151-160, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Szukalski, P. (2012). Relacje międzypokoleniowe w przyszłości, *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny*, 3, 1-4.
- Szukalski, P. (2016). Projekt międzypokoleniowy jako narzędzie zmniejszenia skali dyskryminacji ze względu na wiek, *Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny*, 7, 1-4.
- Śliwerski, B. (2019). Dialog – jego istota, formy i uwarunkowania, (w:) J. Gara, D. Jankowska, E. Zawadzka (red.), *Pedagogika dialogu pomiędzy w intersubiektywnej przestrzeni edukacji*, 18-28, Warszawa: Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej.

- Tarnowski, J. (1978). Rola dzieci w dialogu homiletycznym, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*, 11, 151-161.
- Tarnowski, J. (1982). *Problem chrześcijańskiej pedagogiki egzystencjalnej*, Warszawa: Wyd. Akademii Teologii Katolickiej.
- Tokarz-Kamińska, B. (2013). Jak kształtować partnerskie relacje między pokoleniami? (w:) M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera (red.), *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje*, 43-46, *Biuletyn Zasada równego traktowania. Prawo i praktyka*, 10, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Urbaniak, B. (2015). *Międzypokoleniowy transfer wiedzy i umiejętności*, za: https://www.aki.edu.pl/edc_media/Manager/Konferencja-30-06-2015-sejm-rp/Materialy-od-wykladowcow/Miedzypokoleniowy-transfer-wiedzy-i-umiejtnosci-boguslaw-urbaniak.pdf (pobrano w dniu 4.4.2020).
- Wawrzyniak, J.K. (2012). Relacje międzygeneracyjne na przykładzie kontaktów dziadków z wnukami, *Pedagogika Rodziny*, 2 (3), 147-154.
- Winiarski, M. (2015). Dialog i jego konteksty społeczno-edukacyjne, *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy*, 2, 29-45.
- Wiśniewska, E. (2017). Starsi i młodzi w dialogu międzypokoleniowym, *Spółczeństwo. Edukacja. Język*, 6, 27-47.
- Wnioski i zalecenia. Dialog międzypokoleniowy – fikcja czy fakt? (w:) M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera (red.), *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje*, 81-84, *Biuletyn Zasada równego traktowania. Prawo i praktyka*, 10, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Wnuk, W. (2013). *O potrzebie kształtowania relacji międzypokoleniowych*, (w:) M. Rosochacka-Gmitrzak, A. Chabiera (red.), *Dialog międzypokoleniowy. Między ideą a praktyką. Inspiracje*, 56-67, *Biuletyn Zasada równego traktowania. Prawo i praktyka*, 10, Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.